

УДК 341.645.5

*Т. В. Комарова*, канд. юрид. наук, доцент  
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого  
Кафедра міжнародного права  
вул. Пушкінська, 77, Харків, 61024, Україна

## ПРАКТИКА СУДУ СПРАВЕДЛИВОСТІ ЄС ТА КОНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Стаття присвячена дослідженню практики Суду справедливості ЄС, яка вплинула на процес конституціоналізації права Європейського Союзу. Аналізується зміст поняття та процесу конституціоналізації права ЄС, а саме надання нормам права ЄС прямої дії, встановлення абсолютного верховенства права ЄС та розвиток доктрини відповідальності держав-членів за порушення права ЄС. Особливу увагу приділено демократизації правопорядку ЄС, яка робить право ЄС ще більш наближеним до Конституції.

**Ключові слова:** Європейський Союз, Суд справедливості ЄС, конституціоналізація права, пряма дія права ЄС, верховенство права ЄС.

**Постановка проблеми.** Починаючи з 60-х років у європейських наукових колах почали з'являтися згадки про нове явище – конституціоналізацію права ЄС, яке виникло у зв'язку із стрімкою трансформацією установчих договорів, які було прийнято вважати класичними міждержавними домовленостями. Це було викликано розвитком нових якостей, які з'явилися у цих договорів та у інтеграційного права в цілому завдяки правотлумачній діяльності Суду ЄС.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Серед науковців, які досліджували проблематику конституціоналізації права, необхідно виокремити наступних: М. О. Баймуратова, С. С. Квача, П. Ф. Мартиненко, М. Н. Марченко, Т. С. Подорожну тощо. Однак слід зазначити, що більшість праць, які стосуються конституціоналізації права ЄС, були підготовлені європейськими вченими: Ленаерт К. (*Lenaerts K.*), Манчіні Ф. (*Mancini F.*), Стоун Світ А. (*Stone Sweet A.*), Хальтерн У. (*Haltern U.*).

**Метою статті** є дослідження змісту поняття конституціоналізації права ЄС та особливої ролі Суду справедливості ЄС, який своєю практикою розвинув установчі договори Союзу, які спочатку були сукупністю домовленостей між державами-членами, до унікального правового режиму, котрий надає права та накладає обов'язки на всіх суб'єктів на території ЄС.

**Виклад основного матеріалу.** Конституціоналізація взагалі права, а не лише права ЄС стала предметом дискусій у світовій юридичній доктрині. Але при цьому були відсутні глибокі теоретичні дослідження щодо природи цього явища, його принципів тощо. Навіть на теперішній час можна констатувати відсутність єдиного визначення конституціоналізації права. Єдине у чому сходяться дослідники це те, що це – процес надання певним нормам конституційної сили. Але треба усвідомлювати, що це доволі вузьке розуміння явища. Дуже суттєвим тут є не лише визнання високого статусу норми, але й розповсюдження цих норм у якості принципів на всю правову систему, а також їх ефективне втілення у життя. У цьому контексті Т. С. Подорожна виділяє наступні складові верховенства конституцій, які мають реалізовуватися у процесі конституціоналізації права: «1) Конституція відіграє провідну роль у правовому регулюванні основних сфер суспільного і державного життя; 2) норми Конституції є нормами прямої дії у процесі вирішення конкретних справ; 3) найвища юридична сила Конституції в ієрархії нормативно-правових актів; 4) конституційні конфлікти та колізії, що виникають між різними суб'єктами права, вирішуються на підставі конституційних норм; 5) реалізація Конституції передбачає її системне тлумачення для забезпечення комплексного впливу на правову систему» [1, с. 59].

Крім того, дослідники відмічають, що процес конституціоналізації не обмежується національним правом та національними правовідносинами [2; 3, с. 52]. Міжнародне право також залучено до цього процесу.

Що стосується чіткого визначення поняття конституціоналізації права ЄС, то складність полягає ще й у тому, що важко застосовувати принципи конституціоналізму до наддержавного утворення, яке за своєю природою є організацією *sui generis*, що поєднала у собі риси як держав, так і міжнародних організацій, до яких застосовувати ці принципи взагалі вкрай складно. Але, незважаючи на ці складнощі, здебільшого проводяться паралелі із національними поняттями із врахування специфіки правопорядку ЄС.

Таким чином, під конституціоналізацією права ЄС розуміється процес, за яким установчі договори Союзу еволюціонували від сукупності домовленостей, які були обов'язковими лише для держав-членів, до унікального правового режиму, котрий надає права та накладає обов'язки на всіх публічних та приватних осіб на території ЄС. Еволюція відбулася, як слушно відмічає Стоун Світ А. (Stone Sweet A.), від «традиційної, державо-центристської «міжнародної організації» дипломатів та «режиму» вчення про міжнародні відносини» [4, с. 18] до унікального наднаціонального об'єднання, сфокусованого на правах приватних осіб. Його правовому режиму стали притаманні риси конституції, які ми і розглянемо. Сам Суд ЄС неодноразово констатував, що установчий Договір ЄС є «конституційною хартією, заснованою на верховенстві права» [5], або «внутрішньою конституцією» [6], а також звертався до «основ конституційної хартії», «конституційних принципів» та «конституційних гарантій» [7].

Дійсно, норми установчих договорів ЄС відповідають складовим верховенства конституції, що згадувалися вище, які і відрізняють її від інших норм. Так, установчі договори є основою для регулювання інтеграційних процесів, їх норми є нормами прямої дії, вони мають найвищу юридичну силу в ієрархії правових актів, в тому числі і серед національних, реалізація установчих договорів передбачає їх системне тлумачення для забезпечення комплексного впливу на правову систему.

Роблячи висновки із вищенаведеного, хотілося б підкреслити незгоду авторки із певними дослідниками, які визначають конституціоналізацію права ЄС, як процес «інтегрування конституцій держав-членів» або процес «взаємопроникнення норм конституційного права різних країн» [8] або ж як «запозичення конституційно-правових цінностей та нормативів правових систем держав-членів Союзу до системи права ЄС та його нормативно-правових основ, що в результаті і утворює правові надбання Співтовариства» [9, с. 178]. Конституціоналізація права ЄС відбувається на іншому рівні – не у горизонтальній площині поміж державами-членами, а у вертикальній – від ЄС до національних правопорядків. Тобто на практиці відбувається зворотній процес, коли не ЄС запозичує конституційні положення у держав-членів, а навпаки – встановлює їх для держав. Принципи, які були розвинуті в ЄС, так би мовити націоналізувалися. Якщо конституціоналізацію міжнародного права, дійсно, можна охарактеризувати як процес впливу та взаємопроникнення національних конституцій або перенесення їх принципів до міжнародного права, то у випадку із правом ЄС це категорично не так.

Говорячи про вплив Суду ЄС на конституціоналізацію права Союзу, слід відмітити найголовніше – вироблення ним принципів функціонування права ЄС, саме які і надають праву риси конституції та пояснюють у чому полягає унікальність правопорядку ЄС та відмінність від усіх інших правових систем. Це принципи верховенства права ЄС та його прямої дії.

Так, поряд із правовою системою ЄС існують національні правові системи держав – членів Союзу. Саме тому Суд ЄС вивів та обґрунтував принцип верховенства права Співтовариства над національним правом держав-членів і ствердив його як найвищий принцип, який регулює співвідношення права Співтовариства із національними правовими системами. З набуттям чинності Лісабонського договору, цей принцип почав застосовуватися до права ЄС. Крім того, важливим є те, що всі держави-члени при розробці Лісабонського договору підписали Декларацію № 17 про верховенство, в якій закріплені принцип вер-

ховенства права ЄС над правом держав-членів. Хоча Декларація не має обов'язкової сили, але принцип верховенства закріплений в ній саме в такому вигляді, яким від був виведений Судом ЄС своєю практикою. Цей факт безперечно підкреслює вагому роль Суду ЄС у формуванні наднаціонального права.

Принцип верховенства права Співтовариства спочатку не був закріплений в установчих договорах, що становило проблему, оскільки не всі держави-члени визнавали примат європейського або міжнародного права, а через це така держава-член могла шляхом прийняття більш пізнішого національного законодавчого акту скасувати дію, наприклад, деяких положень установчих договорів. Саме тому у 1964 р. з'явилося загальновідоме рішення Суду ЄС по справі *Costa v E.N.E.L.*, яке закріпило: «Передача державами від своїх правових систем правовій системі Співтовариства прав та обов'язків, які виникають на підставі установчого договору, веде за собою постійне обмеження їх суверенних прав, над котрими не можуть превалювати жодний послідуєчий односторонній акт, який несумісний із основами Співтовариства» [10].

Наступна практика Суду ЄС ствердила, що принцип верховенства права Співтовариства впливає із самої природи цього права. Рішенням по справі *Simmental* він дуже чітко закріпив пріоритет права Співтовариства наступним формулюванням, яке можна вважати хрестоматійним: «У відповідності до принципу пріоритету права Співтовариства, співвідношення між приписами установчого договору та актами інститутів, що підлягають безпосередньому застосуванню, з одного боку, та національним правом, з іншого боку, є таким, що з моменту вступу і силу даних положень вони не тільки автоматично роблять такою, що не підлягає застосуванню будь яку діючу норму національного права, яка їм протирічить, але також перешкоджає законному прийняттю нових національних законодавчих актів, у тій мірі, в якій вони будуть несумісними із приписами Співтовариства» [11]. Його можна тлумачити як таке, що невідповідність національного права праву ЄС повинна не тільки призводити до автоматичного незастосування першого, але й запобігати прийняттю нових національних законів, які б не відповідали нормам наднаціонального права. Ці висновки Суду зробили правову систему ЄС більш ефективною та вказували на спосіб виконання державами-членами своїх зобов'язань за установчими договорами. Дуже важливим є те, що рішення по справі *Simmental* закріпило верховенство інтеграційного права навіть над конституційними нормами держав-членів, які прийнято вважати нормами найвищої юридичної сили.

Наступний основоположний принцип, розроблений Судом ЄС, є принцип прямої дії права ЄС, який спочатку теж стосувався права Співтовариства, а зараз розповсюджується на право ЄС. Цей принцип означає, що право ЄС діє на всій території Союзу та для всіх його суб'єктів, тобто воно розповсюджується на держави-члени, інститути ЄС і головне – надає права фізичним та юридичним особам і для цього воно не має проходити жодних процесів імплементації у національні правові системи. Загальновідомо, що пряма дія норм не є характерною для міжнародного публічного права, оскільки, як вирішив Міжнародний Суд ООН, сторони міжнародного договору можуть за бажанням наділяти деякі його положення прямою дією, але це є виключенням [12]. В інтеграційному ж праві це положення стало основоположним принципом, що свідчить про унікальність правової системи Союзу.

Цікаво, що принцип прямої дії права ЄС не закріплений в установчих договорах (як відомо, ст. 288 Договору про функціонування ЄС закріплює, що тільки регламенти мають пряму дію) і його існування – це кропітка праця та проактивна позиція Суду ЄС. Вперше Судом принцип прямої дії був обґрунтований в рішенні по справі *van Gend & Loos*: «Право Співтовариства незалежно від законодавства держав-членів не тільки накладає обов'язки на приватних осіб, але також наділяє їх правами, котрі стають частиною їх правового надбання» [13]. Ця справа обмежувалася суто прямої дії положень установчого договору. У 70-х роках Суд ЄС звернув увагу на принцип дії щодо вторинного права задля забезпечення ефективності системи права ЄС. В результаті Суд надав розширювальне тлумачення цього принципу та поширив його дію на акти інститутів, які спочатку не наділялися прямою дією та встановив вимоги, яким мають відповідати норми вторинного права ЄС, щоб

мати пряму дію. Рішенням по справі *Defrenne* до цих вимог Суд відніс наступні: норма, що надає права, повинна бути очевидною та недвозначною – мати чіткий характер та ясне закріплення, вона має бути безумовною та її застосування не повинно залежати від видання іншої норми ЄС або державою-членом [14].

Практика Суду ЄС розповсюдила принцип прямої дії не лише на регламенти та певні положення установчих договорів, але й частково на інші акти. Наприклад, Судом ЄС окремо розглядалося питання щодо прямої дії директив. Які самі по собі є актами вторинного права ЄС та встановлюють лише загальну мету, якої мають досягти держави-члени, а ось вибір методів та засобів, якими вони це будуть робити – це компетенція держав-членів. Тобто директиви – це акти, які потребують імплементації у національне право, але практика показала, що держави-члени іноді з певних причин нехтують належним виконанням директив, а через це приватні особи не можуть скористатися правами та можливостями, які були закладені у директивах. Зважаючи на це, Суд зайняв дуже важливу для приватних осіб позицію та уточнив, що директива може мати пряму дію, але лише в тому випадку, якщо держава не виконала свого обов'язку її імплементувати, тобто після спливу періоду, котрий наданий останній для інкорпорації директиви у власний правопорядок. Крім того, положення директиви мають відповідати вимогам прямої дії: норма має бути очевидною, недвозначною та безумовною. Для приватних осіб це означає, що якщо держава-член знехтує своїм обов'язком по імплементації директиви у встановлені строки, то на положення такої директиви можна посилалися перед національними судами, незважаючи на норми внутрішнього права [15].

Саме так і було у відомій справі *Van Duyn* [16], коли у 1973 р. громадянці Нідерландів Ван Дюн (*Van Duyn*) була надана відмова міграційної служби Великобританії у наданні права на роботу у британському відділенні Американської церкви Саєнтології у зв'язку з її релігійними переконаннями. Відмова була надана на підставі рішення уряду щодо діяльності церкви Саєнтології та визнання її такою, що несе суспільну загрозу через авторитарні тенденції у відносинах членів церкви. Ван Дюн оскаржила це рішення на підставі того, що воно протирічило Директиві щодо заборони обмежень свободи пересування осіб 1964 р. На той момент Великобританія ще не імплементувала Директиву у національне законодавство, а отже у національному суді вона не могла посперечатися на жодну національну норму. У преюдиціальному рішенні Суд ЄС вказав на можливість у цьому випадку застосувати положення директиви приватними особами.

Рішення у справі *Von Colson* [17] заклало ще одну складову прямої дії директив – у випадку не імплементації або некоректної імплементації директиви, національні суди мають тлумачити національне право у світлі права ЄС.

Пряма дія права ЄС полягає ще й у тому, що національні суди повинні застосовувати ці норми права ЄС навіть якщо вони протирічать нормам національного законодавства. Цей принцип встановлює найбільш вигідну для досягнення цілей ЄС взаємодію національного права держав-членів із наднаціональним правом, оскільки за порушення права ЄС, в тому числі і принципів верховенства та прямої дії, держави-члени несуть матеріальну відповідальність як на рівні Союзу, так і перед приватними особами. Це положення є вкрай важливим у процесі конституціоналізації права ЄС, оскільки, як було відмічено раніше, цей процес полягає не лише у номінальному закріпленні відповідного статусу за нормою, але й у її реальній дії та переходу на рівень загальнозастосованого принципу.

Саме ці два принципи – верховенства права ЄС та його прямої дії – можна назвати двома основоположними опорами всієї правової системи Союзу, що заклали основи для конституціоналізації інтеграційного права.

Задля того, щоб норма була дієвою і щоб вона набувала статус конституційної, вона завжди має бути підкріплена механізмами захисту. Щодо принципів верховенства права ЄС та його прямої дії таким механізмом є доктрина відповідальності держави за порушення права ЄС, розробленої рішенням по справі *Francovich* [18]. Відповідальність держави полягає у зобов'язанні відшкодувати збитки, завдані індивідам порушенням права ЄС. Відповідальність держав-членів перед Союзом закріплена ст. 258-260 ДФЄС [Див.:

19; 20, с. 90-121], а ось доктрина відповідальності перед приватними особами у формі компенсації державою-порушницею шкоди, завданої індивідам через порушення права ЄС розвивалася практикою Суду ЄС. Вона є особливо важливою, оскільки не всі його норми права ЄС мають пряму дію, а отже не всіма ними можуть скористатися приватні особи в національних судах для захисту своїх прав.

Своєю практикою Суд ЄС вивів основні умови, які мають існувати для настання відповідальності держави за порушення права ЄС: акт ЄС має надавати права індивідам, порушення цих прав державою має бути доволі серйозним та між збитками та порушенням має бути прямий зв'язок. При цьому відповідальність може наставати за будь-які порушення будь-якої норми ЄС незалежно від того, чи має ця норма пряму дію, а також не залежить від того, яка гілка державної влади допустила порушення.

Завдяки розвинутим концепціям верховенства, прямої дії права ЄС та існування можливості притягнення до відповідальності держав-членів у разі недотримання інтеграційного права як за допомогою централізованої процедури в Суді ЄС, так і за допомогою децентралізованої системи в національних судах, відбувається процес конституціоналізації масиву права ЄС. Тим самим Суд ЄС підтримує головну ідею Європи – міцний союз між народами, який багато в чому забезпечується авторитетом наднаціонального права.

Конституціоналізація права ЄС надало унікальну можливість використовувати його норми – чи то первинні, чи то вторинні – безпосередньо у національних правопорядках держав-членів, в тому числі, приватними особами. Безпрецедентна для міжнародного співтовариства конституціоналізація права ЄС призвела до того, що національні суди почали ефективно використовувати право ЄС (іноді навіть у випадку відсутності відповідних національних норм), а це, в свою чергу, призвело до зміни національної судової практики, яка почала адаптуватися до основних принципів права Союзу. Крім того, приватні особи стали відігравати активну роль у реалізації цього права в рамках національних правових систем, що є екстраординарною ситуацією для звичайних міжнародних організацій. По суті відбулася «націоналізація» права ЄС.

Хотілося б додати, що в останні роки відбулося ще більш глибоке осмислення процесу конституціоналізації права ЄС. Так, Шнайдер Ф. (Snyder F.) відмічає, що процес конституціоналізації, поряд із наданням конституційного статусу правовим основам Союзу, означає ще й демократизацію, створення солідарності та закріплення й знаходження у цих рамках [21, с. 61-61]. З цією позицією перекликається позиція нормативістів, які вважають, що конституції мають містити у собі три основні принципи: права, розподіл влади та представницьку демократію. Усі ці принципи у процесі еволюції правової системи ЄС стали їй притаманні.

Так, фундаментальні права стали невід'ємною частиною правопорядку ЄС. Суд ЄС визначив, що основні права людини як правовий принцип, спільний для усіх держав-членів, є загальним принципом права Союзу та має захищатися ним. Хоча на початку європейської інтеграції захист права людини не був предметом регулювання співтовариств, які були зацікавлені у розвитку економіки, з часом ці питання почали потрапляти у поле зору наднаціональних інститутів без певного закріплення в установчих договорах. Але апогеєм ствердження прав людини у ЄС стало прийняття та набуття чинності Хартії про основоположні права ЄС, яку дослідники називають «вісником переорієнтації історичної місії Співтовариства» [22]. До речі, слід відмітити, що сам розвиток та еволюція фундаментальних прав ЄС – це результат судового діалогу між Судом ЄС та конституційними судами держав-членів, в результаті котрого і відбулося прийняття Хартії. У Преамбулі Хартії рішення Суду ЄС визнані одним з джерел прав людини, а це є ще одним доказом плідної праці Суду щодо конституціоналізації права ЄС.

Щодо розподілу влади, то у ЄС є певна специфіка і чітко розподілити усі інститути на три гілки влади виявляється неможливим, але компетенція кожного інституту є закріпленою та за цим ведеться постійний контроль як з боку інститутів ЄС, так і з боку держав-членів, яким надано відповідні повноваження. Також принцип субсидіарності допомагає

чіткому перерозподілу компетенції між державами-членами та ЄС і він також підкріплений відповідними дієвими механізмами двостороннього контролю.

Протягом свого існування ЄС критикувався на предмет дефіциту демократії, але в останні роки багато чого було зроблено для подолання цього явища, в тому числі через розвиток принципу представницької демократії. Так, Дей С. (Day S.) та Шо Дж. (Shaw J.) наполягають на тому, що конституціоналізація полягає у введенні принципів, пов'язаних із представницькою демократією, в установчі договори [23]. І це питання, безперечно, тісно пов'язане із закріпленням основоположних прав на найвищому рівні. Безперечно, принцип представницької демократії на рівні ЄС пов'язаний із статусом Європейського Парламенту, який завжди знаходився у фокусі практики Суду ЄС. Так, Генеральний Адвокат Гілхоед Л. А. (L.A. Geelhoed) відмічає: «Інституційний баланс відіграє значну роль у рішеннях Суду ЄС. Він встановлює прямий зв'язок між прерогативами Парламенту та демократичними принципами, які підкреслюють їх» [24]. З початку європейської інтеграції Парламент був інститутом з консультативними функціями, а завдяки реалізації принципу представницької демократії на рівні ЄС, зараз – це повноцінний законодавчий інститут. Суд ЄС також зробив свій внесок у цю еволюцію. Суд при нагоді стверджував, що Парламент – це можливість громадян опосередковано брати участь у прийнятті рішень на рівні ЄС через представницький орган [25], тож укріплення статусу та функцій цього інституту є вкрай важливим.

Крім того, із набуттям чинності Лісабонської угоди, яку вважають серйозним кроком вперед щодо демократизації ЄС, національні парламенти держав-членів здобули реальні повноваження щодо нагляду за дотриманням принципів субсидіарності та пропорційності, що також слугує подоланню дефіциту демократії та впливає на конституціоналізацію права ЄС. Задля цього був прийнятий Протокол 1 щодо ролі національних парламентів у ЄС, а також Протокол 2 щодо застосування принципів субсидіарності та пропорційності, які становлять невід'ємну частину установчих договорів. Все це призводить до опосередкованої участі народів Європи в управлінні інтеграційними процесами. Свій вклад у це внесла і громадська законодавча ініціатива, яка надає можливість громадянам ініціювати прийняття законодавчих актів Парламентом та Радою ЄС. Всі ці зміни призводять до реальної конституціоналізації права ЄС.

**Висновки.** Можна із впевненістю сказати, що процес конституціоналізації правопорядку ЄС ще не добіг свого кінця, а знаходиться у постійному процесі розвитку та розширення. Безперечно, Суд ЄС відіграв у цьому процесі значущу роль і цього слід чекати від нього і в майбутньому. Тим паче, що на сучасному етапі розвитку суспільства вчені все частіше говорять про юридикацію суспільства, оскільки все більше сфер соціального життя починає регулюватися правовими нормами. Це, в свою чергу, призводить до того, що все в більшій мірі суди починають впливати на життя, в тому числі, це відбувається і на рівні ЄС.

### Список літератури

1. Подорожна Т. С. Концепція конституціоналізації вітчизняного законодавства: постановка проблеми [Текст] / Т. С. Подорожна // Науковий вісник Чернівецького університету. – Випуск 728. Правознавство. – 2014. – С. 59-63.
2. Квач С. С. Особливості та основні складові процесу конституціоналізації права [Текст] / С. С. Квач // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. юриспруденція. – № 9-2, том 1. – 2014. – С. 58-60.
3. Конституционное право Украины [Текст] / под ред. М. А. Баймуратова, А. В. Батанова. – Х., 2008. – 672 с.
4. The State of the European Union, Vol. 6: Law, Politics, and Society [Текст] / ed. by A. Cichowski R., A. Borzel T. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – 428 p.
5. Case 294/83, Parti écologiste «Les Verts» v European Parliament Ltd // European Court Reports. – 1986. – P. 1339.
6. Opinion 1/76, Draft Agreement establishing a European laying-up fund for inland waterway vessels Ltd // European Court Reports. – 1977. – P. 741.
7. Joined Cases C-402/05 P and C-415/05 P, Yassin Abdullah Kadi and Al Barakaat International Foundation v. Council and Commission// European Court Reports. – 2008. – P. I-06351.
8. Петерс А. Правовые системы и процесс конституционализации: новое определение соотношения [Електронний ресурс] / Петерс А. – <http://www.libed.ru/knigi-nauka/822235-2-pravovie-sistemi-process-konstitucionalizacii-novoe-opredelenie-sootnosheniya-anne-peters-anne-peters-profes.php>

- 9 Чернопищук Я. В. Конституціоналізація процесів європейської інтеграції України: Етимологія змісту [Текст] / Я. В. Чернопищук // Держава і право. – Випуск 49. – 2010. – С. 174-179.
- 10 Case 6/64, *Flaminio Costa v. E.N.E.L.* // European Court Reports. – 1964. – P. 585.
- 11 Case 106/77, *Amministrazione delle Finanze dello Stato v Simmenthal SpA* // European Court Reports. – 1978. – P. 629.
- 12 *Competence des tribunaux de Dantzig* // Publications de la Cour permanente de justice. – No. 15. – Serie B. – 1928. – P. 15-34.
- 13 Case 26/62, *NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos v Netherlands Inland Revenue Administration* // European Court Reports. – 1963. – P. 1.
- 14 Case 43/75, *Defrenne v SABENA* // European Court Reports. – 1976. – P. 455.
- 15 Case 8/81, *Becker v Finanzamt Munster – Innestadt* // European Court Reports. – 1982. – P. 53.
- 16 Case 41/74, *Van Duyn v Home Office* // European Court Reports. – 1974. – P. 1337.
- 17 Case 14/83, *Sabine von Colson and Elisabeth Kamann v Land Nordrhein-Westfalen* / European Court Reports. – 1984. – P. 1891.
- 18 *Joined cases 6/90, 9/90, 6/90, 9/90, Francovich and Others v Italian Republic* // European Court Reports. – 1991. – P. I-5357.
- 19 Комарова Т. В. Припинення невиконання зобов'язання державами – членами ЄС [Текст] / Т. В. Комарова // Пробл. законності. – Вип. 91. – 2007. – С. 173-179.
- 20 Комарова Т. В. Юрисдикція Суду Європейського Союзу [Монографія] / Т. В. Комарова. – Харків: Право, 2010. – 360 с.
- 21 *European Constitutionalism Beyond the State* [Текст] / ed. by JHH Weiler and Marlene Wind. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 244 p.
- 22 *De Burca G. Human Rights: the Charter and Beyond* [Електронний ресурс] / G. De Burca // Jean Monnet Working Paper. – No. 10/01. – <http://www.jeanmonnetprogram.org/papers/01/013601.html>
- 23 *Era of European citizenship in The State of the European Union* [Текст] / ed. by Borzel T. A., Cichowski R. A. – Oxford University Press, 2003. – 257 p.
- 24 Висновок Генерального адвоката по справі 491/01 (*Case 491/01, Imperial Tobacco Limited v Secretary of State for Health* // European Court Reports. – 2002. – P. I-11453.
- 25 Case 138/79, *SA Roquette Freres v Council of the European Communities* // European Court Reports. – 1980. – P. 3333.

Стаття надійшла 20.03.2018 р.

**Т. В. Комарова**, канд. юрид. наук, доцент  
Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого  
Кафедра международного права  
ул. Пушкинская, 77, Харьков, 61024, Украина

## ПРАКТИКА СУДА СПРАВЕДЛИВОСТІ ЄС І КОНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗА

### Резюме

Стаття посвящена изучению практики Суда справедливости ЕС, которая повлияла на процесс конституционализации права Европейского Союза. Анализируется содержание понятия и процесса конституционализации права ЕС, а именно наделение норм права ЕС прямым действием, установление абсолютного верховенства права ЕС и развитие доктрины ответственности государств-членов за нарушение права ЕС. Отдельное внимание уделено демократизации правопорядка ЕС, которая делает право ЕС еще более схожим с Конституцией.

**Ключевые слова:** Европейский Союз, Суд справедливости ЕС, конституционализация права, прямое действие права ЕС, верховенство права ЕС.

*T. V. Komarova*, PhD, Associate Professor  
Yaroslav Mudryi National Law University  
the Department of International Law  
Pushkinska Str., 77, Kharkiv, 61024, Ukraine

## THE PRACTICE OF THE COURT OF JUSTICE OF THE EUROPEAN UNION AND CONSTITUTIONALIZATION OF THE EU LAW

### Summary

The article is devoted to practice of the Court of Justice of the EU, which has influenced on the process of European Union law constitutionalization. It is analyzed the concept and the process of the EU law constitutionalization, particularly the direct effect of EU norms, their primacy and the development of the doctrine of state liability for its breach. Special attention is paid to the process of democratization of the EU legal order, which makes EU law similar to constitution.

**Key words:** European Union, Court of Justice of the EU, constitutionalization of law, EU law direct effect, EU law primacy.